

האותיות – מצורות לתכנים במדרשי חז"ל – תשתית ליחידת לימוד באגדה

חני בן גד

המרכז להוראת האגדה במכללת אפרתה פועל בדרכים שונות. אחת מהן היא העמקת נושא האגדה בבתי הספר. המרכז עומד בקשר עם כמה בתי ספר לצורך פיתוח תוכניות לימודים עצמאיות הקשורות באגדה. בתאום עם בתי הספר אנו מסייעים להם לפתח תוכניות לימודים בנושאים שונים ומגוונים כמו מעגל השנה ('השופר', 'הצבע הלבן' ביום הכיפורים, 'הזית' בחנוכה, 'מדרשי אילנות' לפורים ועוד), כבוד הבריות, איכות הסביבה, ואישים מעולמם של חז"ל (הלל הזקן, רבן יוחנן בן זכאי, ר' יהושע בן לוי).
כמה מן הנושאים אף הורחבו והוצגו במסגרת של ימי עיון שנועדו למורים. בימי העיון, כמו בקשר השוטף עם בתי הספר הצגנו את השילוב שבין אגדות חז"ל לאומנות יהודית. אחד הנושאים בהם עסקנו במסגרת זו הוא אותיות האלף-בית באגדת חז"ל. נושא זה יידון להלן כרקע להוראתו במסגרת שילוב אגדה-אומנות.

הקדמה

בעולמם הרחב של חז"ל נגלה לא רק דרשות של פסוקים ומילים אלא גם של אותיות בודדות, ואף של חלקיהן. ניתן לחלק את האגדות ואת המדרשים המתמקדים באותיות לשתי קבוצות עיקריות:

1. אגדות העוסקות בייצוג המספרי של האות (א=1, ב=2 וכו').
2. אגדות המתבססות על צורתה של האות.

במסגרת זו בחרנו לעסוק בקבוצה השנייה: שימוש בצורתן של האותיות כדי להעלות בדרכים דרשניות רעיונות חשובים.

מדרשי האותיות יש בהם שילוב נאה בין אומנות הצורה לבין ההיבט הספרותי. זו היא גם הזדמנות נאותה להפגיש את התלמיד עם 'כתיבת סת"ם'. בכל אלו יש כדי להציג את מדרשי האותיות בצורה מיוחדת ומגוונת, ולקרב את לב התלמיד לפן מיוחד בעולם הדרשה בפרט וללימוד התורה בכלל.

האותיות מנוצל להמחשת מהות האמת והשקר. האמת, למרות יציבותה, קשה להיעשות, כביכול היא מתפרסת על פני מרחב גדול וכרוכה בקירוב רחוקים. קל יותר אולי לדבוק בשקר מאשר באמת כי הוא 'עומד אחרי און' - זמין מן האמת ומפתה יותר.

2. פשוטה רגלו של גימ"ל

- 1 אמרי ליה רבנן לרבי יהושע בן לוי:
- 2 אתו דרדקי האינדא לבי מדרשא ואמרו מילי דאפילו בימי יהושע בן נון לא איתמר כוותייהו:
- 3 אל"ף ב"ת - אלף בינה,
- 4 גימ"ל דל"ת - גמול דלים,
- 5 מאי טעמא פשוטה כרעיה דגימ"ל לגבי דל"ת?
- 6 שכן דרכו של גמול חסדים לרוץ אחר דלים.
- 7 ומאי טעמא פשוטה כרעיה דל"ת לגבי גימ"ל?
- 8 דלימציה ליה נפשיה.
- 9 ומאי טעמא מהדר אפיה דל"ת מגימ"ל?
- 10 דליתן ליה בצניעה, כי היכי דלא ליכסיף מיניה.
- 11 ה"א ו"ו - זה שמו של הקדוש ברוך הוא,
- 12 ז"ח ט"י כ"ל - ואם אתה עושה כן, הקדוש ברוך הוא זן אותך, וזן אותך, ומטיב לך, ונותן לך ירושה, וקושר לך כתר לעולם הבא.
- 13 מ"ם פתוחה מ"ם סתומה - מאמר פתוח מאמר סתום,
- 14 נו"ן כפופה נו"ן פשוטה - נאמן כפוף נאמן פשוט,
- 15 ס"ע - סמוך עניים,
- 16 לישנא אחרינא - סימנין עשה בתורה וקנה אותה.
- 17 פ' כפופה פ' פשוטה - פה פתוח פה סתום,
- 18 צד"י כפופה וצד"י פשוטה - צדיק כפוף צדיק פשוט.
- 19 היינו נאמן כפוף נאמן פשוט! -
- 20 הוסיף לך הכתוב כפיפה על כפיפתו, מכאן שנתנה התורה במנוד ראש.
- 21 קו"ף - קדוש, רי"ש - רשע.
- 22 מאי טעמא מהדר אפיה דקו"ף מרי"ש?
- 23 אמר הקדוש ברוך הוא: אין אני יכול להסתכל ברשע.
- 24 ומאי טעמא מהדר תגיה דקו"ף לגבי רי"ש?
- 25 אמר הקדוש ברוך הוא: אם חוזר בו אני קושר לו כתר כמותי.
- 26 ומאי טעמא כרעיה דקו"ף תלויה?
- 27 דאי הדר ביה ליעייל.
- 28 וליעול בהך?

אותיות ג-ד

צורת האותיות ג-ד בכתב סת"ם. בכתב זה בולטים מאוד הפרטים הנדרשים בגמרא כאן ביחס למבנה האותיות.

אותיות ק-ר

אותיות ק-ר כפי שהן כתובות בכתב סת"ם (ספרדי) ובדון כל הפרטים הנוכחים במדרש שבגמרא, על עמידתן של שתי האותיות מבנהן ותגה של האות ק.

יחידת הלימוד המוצעת כאן מופנית בעיקר למורים בחטיבות הביניים, אך ניתן להפעילה גם במסגרות אחרות. המורה יפעיל את שיקול דעתו כדי להתאים את החומר או חלק ממנו לכיתתו על פי רמתה. על כן, יש לראות ביחידה זו הצעה בלבד, המביאה את הבסיס וההינתנת לעיבודים דידקטיים שונים.

בחרנו להגיש לקורא מעט מן המעט ממדרשי האותיות הרבים והמגוונים, כדי שנוכל לנתח כל מדרש ומדרש בצורה מעמיקה ויעילה, ולהמליץ על שיבוצו במסגרת דידקטית הולמת.

הנושא יוצג להלן בצורה הזאת: בפרק הראשון ינותחו מדרשי האגדה העוסקים באותיות. בפרק השני יוצגו אפשרויות לדיון אומנותי באותיות. בפרק השלישי יוצג קטע מפורסם מן הספרות העברית המציג את 'האותיות הדינמיות', ולבסוף יובא דגם דידקטי להוראת הנושא.

א. מדרשי אתיות

להלן ארבעה מקורות מדרשיים העוסקים בצורת האותיות:

אמת ושקר

1. שתי רגליים לאמת ואחת לשקר
  - 1 אותיות של אמת בשתי רגלים ושל שקר ברגל אחד
  - 2 כל שעושה אמת מקוים ושקר אינו מקוים,
  - 3 אותיות של אמת מרוחקין זה מזה ושל שקר מקורבין
  - 4 אמת קשה לעשות ושקר עומד אחרי און.
  - 5 כדתני דבי רבי ישמעאל בא לטמא פותחין לו בא לטהר מסייעין אותו.
- ילקוט שמעוני בראשית רמז ג (בשם מדרש)

הקביעה בשורה - 1 נשענת על צורת האותיות. כל אות במילה 'אמת' נשענת על שתי 'רגליים' המהוות בסיס רחב ויציב, לעומתן האותיות במילה 'שקר' נשענות כולן על מצע יציב פחות - ואולי רעוע - של 'רגל' אחת. הדרשן משתמש בעובדה צורנית זו כדי ללמדנו על מהותה של האמת לעומת השקר: 'כל שעושה אמת מקוים' דהיינו, האמת יציבה ומתממשת, יש לה בסיס מוצק להישען עליו, ואילו 'שקר אינו מקוים'. הוא אינו יציב, הוא ניתן להפרכה בקלות כי אין לו על מה להישען.

אחר כך, בשורה - 3 מובאת קביעה אחרת המסתמכת על מידת ריחוקן של אותיות א, מ, ת לעומת ש, ק, ר ברצף אותיות האל"ף-ב"ת. באשר ל - א.מ.ת: האל"ף היא ראשונה לאותיות, הת"ו אחרונה וביניהן ממוקמת המ"ם. שונה הדבר באותיות המילה 'שקר', שהן בעצם אותיות 'עוקבות', ואין ביניהן ולו אות אחת. גם בעובדה זו עושה הדרשן שימוש דידקטי ללמדנו שאמת קשה לעשות ושקר עומד אחר און, המרחק שבין

- 29 מסייע ליה לריש לקיש, דאמר ריש לקיש:
 30 מאי דכתיב: 'אם ללצים הוא יליץ ולעניים יתן חן' (משלי ג, לד),
 31 בא ליטמא - פותחין לו, בא ליטהר - מסייעים אותו.
 32 שי"ן - שקר, תי"ו - אמת.
 33 מאי טעמא שקר מקרבן מיליה, אמת מרחקא מיליה?
 34 שיקרא - שכיח, קושטא - לא שכיח,
 35 ומאי טעמא שיקרא אחדא כרעיה קאי, ואמת מלבן לבוניה?
 36 קושטא - קאי, שיקרא - לא קאי.

(בבלי, שבת קד ע"א)

תרגום:

- 1 אמרו לו חכמים לרבי יהושע בן לוי:
 2 באו תינוקות היום לבית המדרש ואמרו דברים שאפילו בימי יהושע בן נון לא נאמרו
 כמותם:
 3 אל"ף בי"ת - אלף בינה
 4 גימ"ל דל"ת - גומל דלים
 5 משום מה פשוטה רגלו של גימ"ל לעבר הדל"ת?
 6 שכן דרכו של גומל חסדים לרוץ אחר דלים.
 7 ומשום מה פשוטה רגלו של דל"ת לעבר הגימ"ל?
 8 שימציא לו את עצמו לקבל צדקה.
 9 ומשום מה הפוכים פניו של הדל"ת מן הגימ"ל?
 10 שיתן לו בצנעה כדי שלא יתבייש על ידו.
 11 ה"א ו"ו - זה שמו של הקדוש ברוך הוא.
 12 ז"ח ט"י כ"ל - ואם אתה עושה כן הקדוש ברוך הוא זן אותך וכן אותך ומטיב לך
 ונותן לך ירושה וקושר לך כתר לעולם הבא.
 13 מ"ם פתוחה מ"ם סתומה - מאמר פתוח ומאמר סתום.
 14 נו"ן כפופה נו"ן פשוטה - נאמן כפוף נאמן פשוט.
 15 ס"ע - סמוך עניים.
 16 לשון אחרת - סימנים עשה בתורה וקנה אותה.
 17 פ' כפופה פ' פשוטה - פה פתוח פה סתום.
 18 צד"י כפופה וצד"י פשוטה - צדיק כפוף וצדיק פשוט.
 19 והלא זה בדיוק נאמן כפוף ונאמן פשוט!
 20 הוסיף לך הכתוב כפיפה על כפיפתו, מכאן שנתנה התורה במנור ראש.
 21 קו"ף - קדוש, רי"ש - רשע.
 22 משום מה מוחזרים פניו של הקו"ף מהרי"ש?
 23 אמר הקדוש ברוך הוא: אין אני יכול להסתכל ברשע.
 24 ומשום מה מוחזר תגו של הקו"ף לעבר הרי"ש?

- 25 אמר הקדוש ברוך הוא: אם חוזר בו אני קושר לו כתר כמותי.
 26 ומשום מה רגלו של הקו"ף תלויה?
 27 שאם חזר בו שיכנס בפתח זה.
 28 שיכנס בפתח האחר!
 29 דבר זה מסייע לריש לקיש, שאמר:
 30 מה משמעו של הכתוב: 'אם ללצים הוא יליץ ולעניים יתן חן' (משלי ג, לד)?!
 31 בא ליטמא - פותחים לו, בא ליטהר - מסייעים אותו.
 32 שי"ן - שקר, תי"ו - אמת.
 33 מדוע קרובות אותיותיו של שקר ושל האמת מרוחקות?
 34 השקר מצוי, האמת אינה מצויה.
 35 ומדוע אותיות שקר עומדות על רגל אחת והאמת עומדת על אותיות רחבות?
 36 האמת עומדת, השקר איננו עומד.

המדרש עוסק בדבריהם התמימים והנפלאים של תינוקות בבית המדרש.

גילם המדויק של התינוקות אינו מצוי. מסתבר כי הכוונה לנערים או לילדים, שזה עתה למדו קרוא וכתוב. והנה, כמו מבוגרים המעורים בשיטת הלימוד בבית המדרש, הם דרשו את האותיות על צורתיהן ועל משמעויותיהן, אך בהתייחס לאופי הציורי של הדרשות הללו הנשענות על הצורה, נראה שכוח הדמיון הבולט אצל ילדים מהווה יסוד חשוב בדרשה.

חלק מהאותיות נדרש לפי ראשי תיבותיהן, וחלק על פי צורתן הגראפית.

להלן ננתח את הדרשות העוסקות בצורתן הגראפית של האותיות:

שורות 5-9 דנות בצורתן של האותיות ג' וד': הג' - רגלה מוטה כלפי הד' והד' גם היא - רגלה מוטה כלפי הג' (ראה תמונה). אותם תינוקות השתמשו בצורת האותיות כדי לעמוד על רעיון חברתי פשוט וידוע: 'דרכו של גומל חסדים לרוץ אחר דלים', גומל החסדים מיוצג על ידי האות ג' (גימ"ל-גומל) ולכן רגלה פשוטה לעבר הד' המייצגת את הדל (דל"ת-דל) שממציא עצמו לפני גומל החסדים כדי לקבל צדקה.

הרעיון המובע כאן לא נותר רק בגדר אמירה חברתית פשוטה, התינוקות מרחיבים אותו עד כדי רעיון מוסרי-הלכתי, פניה של הד' הפוכים מן הג' כדי שגומל החסדים יתן לדל בצנעה בלי לדעת למי הוא נותן, כדי שהלה לא יתבייש. זוהי, כידוע, אחת ממעלות הצדקה היותר משובחות.¹

'נדלג' לאותיות מ', נ', וצ' - גם את צורתן דרשו התינוקות והפעם על סמך העובדה שאותיות מסוימות מופיעות כפולות, כאות רגילה, באמצעה של מילה או בראשה

1 ראה: רמב"ם, הלכות מתנות עניים פ"ו ה"ח.

וכאותיות סופיות. והנה כמו שחז"ל (ה'גדולים') דרשו ייתור של משפטים, מילים ואף אותיות במקרא ללימוד מסר הלכתי ורעיוני, דרשו התינוקות את נוכחותן של אותיות כפולות בסדר האל"ף-ה"ב-ב"ת.

וכך, לשיטתם, יש שני סוגי מאמרים. המ' הפתוחה, בראש מילה או באמצעה, מסמלת 'מאמר פתוח' – מאמר בתורה שהכול מבינים אותו. כביכול, ניתן להיכנס אליו ואין נזקקים לעזרה כדי להבינו (ראה פירושו של הרב שטיינזלץ), ואילו המ' הסופית (ס) הסתומה מכל צדדיה מסמלת 'מאמר סתום' שלא הכל מבינים אותו, ומשמעותו נעלמה מאיתנו.²

וכן הנ'. הנון הרגילה (ג) כפופה היא והנון הסופית (ן) – פשוטה (רגלה ארוכה ופשוטה בשונה מן הנון הרגילה). מכאן למדו התינוקות: 'נאמן כפוף נאמן פשוט'. ומסביר רש"י: 'אדם כשר צריך להיות כפוף ועניו וסופו להיות פשוט וזקוף לעולם הבא'.³ פ' כפופה (פ), פ' פשוטה (ף). כאן משתמשים התינוקות גם בצורת האות וגם בצלילה המזכיר את הפה – איבר הדיבור: 'פה פתוח פה סגור' – שיידע האדם מתי עליו לפתוח את פיו ומתי לשתוק.⁴

בדרשת האותיות ק"ר הוקשו קושיות ותורצו תירוצים.

דרשו ק' – קדוש (כלומר, הקדוש ברוך הוא), ר' – רשע. והעלו כמה שאלות:

1. מדוע פניה של הק' מוחזרים מן הר'?⁵ ועונים: 'אמר הקדוש ברוך הוא: אין אני יכול להסתכל ברשע'.⁶
2. משום מה מוחזר תגה של הק' לעבר הר'? (ראה ציור)

2 רש"י על אתר סוכר ש'מאמר פתוח' הם דברים שרשות היא לנו לדורשם ואילו 'מאמר סתום' – אל לנו לדרשו, כמו מעשה מרכבה.

3 ניתן להשוות זאת למאמר חז"ל המשווים בין השופר בראש השנה לשופר ביום הכיפורים: "ר' יהודה אומר: בראש השנה היו תוקעין בשל זכרים כפופין וכיובלות בשל יעלים [פשוטין]... 'מכסבר בראש השנה, כמה דכיף איניש דעתיה מעלי וביום הכיפורים כמה דפשיט איניש דעתיה טפיה מעליה' (בבלי, ראש השנה כו ע"ב), יש עניין לכונן עצמו והכפיפה הפיזית מעידה על כפיפות הנפש, על הענווה שבאדם לפני אביו שבשמים.

4 הרב עדין שטיינזלץ, על אתר, מרחיב שדברים אלה גם הם מתבססים על הלכות לשון הרע, שקר, חנופה, דברים בטלים וכו' הקשורים בפעולתו העיקרית של הפה – דיבור, שיחה.

5 אם נתבונן בצורת האותיות נבחין שבעצם העובדות הן הפוכות, פניו של הר' מוחזרים מן הק'. אלא שמסביר שם רש"י, שהכתוב נקט בלשון נקיה, שהרי הר' – הרשע הוא זה שמחזיר פניו מן הק' – הקדוש (הקדוש ברוך הוא), אך לא יאה לדבר כך כלפי הקדוש ברוך הוא. כל הדרשה נשענת על היפוך זה.

6 לאור האמור לעיל, אין הרשע רוצה להסתכל בה'.

להבנת שבאלה זו יש צורך ללכנ את המונח 'תג'. תג הוא כינוי ל'כתר' ('קוץ') הקטן שניתן בראש האותיות לנוי.⁷ הסברה היא שהתגים (הנקראים גם קוצים או כתרים) נתנו בסיני עם האותיות עצמן.⁸ וחז"ל ראו בדרישתם חשיבות כדרישת האות עצמה.⁹

כפי שניתן לראות באיור שלפנינו (סת"ם ספרדי) פונה תגו של הק' כלפי האות ר'. ונשאלה השאלה מדוע? ומסבירים: 'אמר הקדוש ברוך הוא: אם חוזר בו, אני קושר לו כתר כמותי', כאן מובע רעיון החזרה בתשובה, המשובחת כל כך לפני הקדוש ברוך הוא, המוכן לקשור כתרים לרשע השב מרשעו, ולא כתר רגיל אלא 'כתר כמותי'.

3. משום מה רגלה של הק' תלויה ואינה מחוברת לראש האות? ועונים: 'דאי הדר ביה ליעילי' – אם חזר בו מרשעו, שיכנס בפתח שנוצר בין רגלה לראשה של האות ק'.

על כך מקשים: אם חזר בו הרי שיכול להיכנס בפתח הימני הקיים, ואין צורך 'ליצור' פתח מיוחד בעבורו.

ומתרצים: 'בא ליטמא פותחין לו בא ליטהר מסייעין אותו' – הבא להיטמא, לא מונעים זאת ממנו, הבא להיטהר, לא רק שלא מונעים ממנו אלא אף מסייעים לו – פותחים לו עוד פתח שיגדלו סיכויו לשוב, בעקבות הפסוק: "אם ללצים הוא יליץ ולענוים יתן חן" (משלי ג, לד).

בהמשך המדרש נידונות אותיות שק"ר ואמ"ת שעליהן הרחבנו בסעיף הקודם.

לסיכום, ראינו שרעיונות נשגבים כמו צדקה, ענווה, ושמירת הדיבור נלמדו על ידי התינוקות על סמך הדבר הפשוט ביותר בתהליך הלמידה של השפה – צורתן של אותיות האל"ף ב"ת. השילוב של תינוקות עם האותיות מעיד על פשטותם וטבעיותם של המסרים העולים לפנינו.

3. 'סתום מצדדיו ופתוח מלפניו'

- 1 ר' יונה בשם ר' לוי:
- 2 למה נברא העולם בב'?
- 3 מה ב' זה סתום מצדדיו ופתוח מלפניו
- 4 כך אין לך רשות לדרוש מה למעלה ומה למטה מה לפניו ומה לאחור.
- 5 בר קפרא אמר:
- 6 'כי שאל נא לימים ראשונים אשר היו לפניך למן היום' (דברים ד, לב)

7 א' אבן שושן, מילון אבן שושן החדש, ירושלים 1998, עמ' 3384.

8 קוצים כאלה לא נמצא בתנ"ך רגיל אלא רק בספר התורה.

9 "אדם אחד יש... ועקיבא בן יוסף שמו שעתיד לדרוש על כל קוץ וקוץ תילי תילין של הלכות" (בבלי, מנחות דף כט ע"א). דוגמאות רבות של דרישת קוצים קיימות במאמרי חז"ל שתיים מהן במדרשים המובאים בהמשך למעלה.

7 למן היום שנבראו

8 ימים את דורש ואין אתה דורש לפנים מיכן,

9 'מקצה השמים ועד קצה השמים' (דברים ד, לב) אתה חוקר ואין אתה חוקר לפנים מיכן...

בראשית רבה פרשה א (מהדורת תיאודור אלבק, עמוד 8)

דרשה זו עוסקת באות כה פותחת התורה - 'ב'. 'למה נברא העולם ב'ב'? מדוע תחילת תאור הבריאה 'בראשית ברא.. פותח באות ב'?

כדי לענות תשובה מגייס ר' לוי (דבריו מובאים בפי ר' יונה) את צורתה של האות: 'מה ב' זה סתום מצדדיו ופתוח מלפניו' - האות ב' סגורה מכל צדדיה חוץ מצידה השמאלי. מכאן לומד ר' לוי 'כך אין לך רשות לדרוש מה למעלה ומה למטה מה לפנים ומה לאחור', נראה שהכוונה היא שאין לאדם לדרוש במעשי ה' ודרך הנהגתו את העולם. נראה שתשובה זו 'אינה מספקת' את בר קפרא משום שהיא אינה תואמת את כל חלקי ההשוואה 'מה ב' זה... כך...'. תשובתו של ר' לוי מסבירה את ההנחה 'מה ב' זה סתום מכל צדדיו' ומתעלמת מן ההמשך 'ופתוח מלפניו'. ר' לוי סובר שאין לדרוש לא את אשר למעלה, לא את אשר למטה לא לפנים ולא לאחור, ולכן מביא בר קפרא פסוק: "כי שאל נא ימים ראשונים אשר היו לפניך למן היום אשר ברא אלהים אדם על הארץ" (דברים ד, לב). ומסביר: לאדם נתנה רשות לשאול (לדרוש, לחקור) על הימים שקדמו לו רק 'מן היום שנבראו' רק 'מקצה השמים ועד קצה השמים'. יש מגבלה לדרשה - מותר לדרוש, לשאול ולחקור רק במה שנברא מששת ימי בראשית ואילך, אך אסור לדרוש במציאות שקדמה להם. דרשה זו יוצאת מכלל הנחה שהייתה מציאות שקדמה לבריאת העולם (אולי מציאות של 'תהו ובהו'), אך אין מציאות זו בתחום השגתו, ומכאן שאין להביאה לתחום חקירתו של האדם.

ניתן ללמוד מכאן, אגב אורחא, מסר חשוב לאדם. העבר חשוב לאדם, הוא בעצם הבסיס לכל עתידו. ואם העבר היה טוב אוהב האדם להתרפק עליו, אך אין להישאר 'תקוע' בעבר ולנבור בו, יש צורך להתקדם, להתחדש ולהוסיף נדבכים, (כמובן על בסיס העבר). את מציאות העבר אין לשנות, אך ניתן גם ניתן להוסיף רשמים ולגלות דברים חדשים בהווה ובעתיד.

4. עוקציה של ב':

1 ד"א, למה ב'ב'?

2 מה ב' זה יש לו ב' עוקצים אחד למעלה ואחד לאחוריו,

3 אומרים לו מי בוראך?

4 והוא מראה להם בעוקצו שלמעלה,

5 אומר: זה שלמעלה בראני, ב,

6 ומה שמו?

7 והוא מראה להם בעוקצו שלאחוריו,

8 י"י שמו.

בראשית רבה פרשה א (מהדורת תיאודור אלבק, עמוד 9)

דרשה זו עוסקת אף היא באות ב' הפותחת את התורה והיא מהווה המשך לדרשה שלפניה.

בדרשה מספר 2 נידונה משמעות המונח 'קוץ' ('תג'). מתברר שלאות ב' - שני עוקצים:¹⁰ 'אחד למעלה ואחד לאחוריו'.¹¹

מיקומם של העוקצים משמש ללימוד עקרון בורא העולם וייחודו. אותה ב' מסמלת 'בעוקצו שלמעלה' את בריאת העולם על ידי 'זה שלמעלה' שברא אותה הקטנה, ו'בעוקצו של אחוריו' את שמו של אותו השם ואת היותו אחד ויחיד.¹²

מן הראוי להוסיף כאן שני מקורות חז"ל המתייחסים לאותיות בהקשרים דומים במקצת (שניהם ביטויים מפורסמים באופן יחסי המופיעים במילון): האחד, 'קוצו של יוד': 'ארבע פרשיות שבתפילין מעכבות זו את זו, ואפילו כתב אחד מעכבן. פשיטא! אמר רב יהודה אמר רב: לא נצרכא אלא לקוצו של יוד' (בבלי, מנחות לד ע"א). זהו מקור הלכתי העוסק בשאלה מה מעכב תפילין. הביטוי השני, 'אותיות פורחות באויר' גם הוא מופיע בדבריהם של חז"ל: 'לוחות נשברו ואותיות פורחות' (בבלי, פסחים פז ע"ב); 'גוילין נשרפין ואותיות פורחות' (בבלי, עבודה זרה יח ע"א).

ב. אומנות

האותיות העבריות היוו מוקד התעניינות לאומנים רבים שהיו מודעים לחיותה של האות כמרכיב במילה והם ציירוה בהתאם ובכך ניתן דרור לסיטואציות דינמיות הכרוכות באותיות.

10 בירושלמי (חגיגה פ"ב ה"א, עו ע"ג) מכונה העוקץ 'עקודה': "והוא מראה להן בנקודה שלמעלה..."
 11 חכם בשם ר' יצחק ברוך שאמר הרחיב רבות על אודות צורת האותיות על קוציהן ובכללן האות ב' וזו לשונו: "ויהיה לה עוקץ חד למעלה לצד ימין נוטה לצד א' ועקב עב למטה ומקל קטן בצד שמאל..." (ספר ברוך שאמר, דף כ'). צורת האות על קוציה מהווה מרכיב בלתי נפרד מהלכות כתיבת ספר תורה.
 12 אלבק מפרש שהב' מראה בעוקצה על הא' העומדת אחרי גבה ומסמלת את המילה אחד. בירושלמי, חגיגה פ"ב ה"א, עו ע"ג מובא נוסח אחר של דרשה זו בו הא' אליה פונה תגו עוקצה של הב' מסמלת את ה' כארון ב'ה' שמו ארון שמו.

להלן מעט דוגמאות של יצירות אומנות מעין אלה. אנו ממליצים למורה למצוא עוד יצירות ולשלכן במסגרת לימוד המקורות, וכן לעודד את התלמידים ליצור משלהם.

1. להלן (בעמ' 204-205) צילום הכריכה הפנימית של הגדה של פסח שצייר הצייר בראואר:¹³ כפי שניתן לראות, בדוגמאות המאלפות, החייה הצייר כל אות מאותיות האלף-בית והעניק לה משמעות, לאל"ף – משמעות של אמירה, לבי"ת – משמעות של בניית בית, לעי"ן – איבר הראיה, וכו'.

דרך זו של הבעה אמנם שונה מזו של חז"ל, שכן חז"ל התייחסו לצורתה של האות וממנה למשמעות העומדת מאחוריה. בראואר, לעומת זאת, יוצא מתוך הצליל של האות ועליו 'מלביש' צורה המבטאת משמעות.

המשותף לשניהם, ובכלל בין האגדה לאומנות הוא ששני התחומים רואים אותיות כמשדרות דבר מה בצורתן ובגמישותן.

2. העבודה השנייה היא ציורה של איילה נוימן-פרידמן המופיע בחוברת זו במאמרה של הגב' חנה קרומר. זהו ציור פחם של האותיות המייצגות את ימי הבריאה. כל אות צוירה כך שתבטא את הנבואה באותו היום: מים, שמים, אור, חושך, עצים, מאורות וכו'.¹⁴

ג. ספרות

אי אפשר שלא לצטט מדבריו הנפלאים של משורר בעל כוח דימוי אדיר – חיים נחמן ביאליק, שכמוהו כאותם 'תינוקות', שתוארו במדרש, השכיל לראות את מה ש'מעבר' לצורתן הגרפית של האותיות, החייה אותן ובעצם 'נתן בהן סימנים':

ב'חדר' לא השביח מזלי... עוד ביום הראשון כשהראה לי הסגן את לוח האלף-בית שורות שורות – מיד קפצו ובאו לפני חילות חילות של אנשי צבא, מאלו שעוברים לפרקים על פני ביתנו הם והמתופף עמם בראש: טס-טרנס! ביותר דומות לכך שורות האלפ"ן והגימלי"ן עם ה'קובוצים' שלמטן. הרי הם אנשי חיל ממש, מזוינים מכף רגל ועד ראש. אלו, האלפ"ן, תרמיליהם מופשלים להם לאחוריהם והם הולכים כפופים קצת תחת משאם... ואלו הגימלי"ן, ניצבים פשוטי רגל מלפניהם מוכנים ל'מרש'...

צורות שאר האותיות נראו לי אף הן בכמה פנים: בדמות בהמות וחיות ועופות ודגים וכלים, או כבריות משוננות סתם... השי"ן – הרי זה מן שפיפון בעל שלשה

13 הגדה של פסח עם ציורי בראואר, הוצאת Gold Regen AG 28, שוויץ, 1979.

14 האומנית חנה קרומר עצמה ציירה את אותיות הא"ב ושלבה אותן בתשישי קדושה שונים כגון פרוכות לספרי תורה וטליחות.

ראשים, הלמ"ד – הרי זו חסידה פושטת צואר ועומדת על רגל אחת... הגימ"ל – הרי היא מגף, כזה שמצויר על-גבי הקופסאות של משחת נעליים...¹⁵

ד. הצעה דידיקטית תמציתית

- הנושא 'האותיות – מצורות לתכנים' יכול להוות יחידת לימוד עצמאית. להלן המלצה קצרה לפיתוח היחידה:
1. לימוד המדרשים, כולל הסבר מונחים הקשורים באותיות (קוצים וכו').
  2. הצגת ציורי האותיות.
  3. ציור המדרשים שנלמדו על ידי התלמידים.
  4. ציור מדרשים אחרים כמטלה (ניתן לדון בביטויים 'קוצו של י' ו'אותיות פורחות באויר' מבחינה עיונית ולשונית, כביטויים שחדרו ללשון העברית. בכלל ניתן לשלב תחומי דעת שונים כאגדה, לשון, אומנות, ספרות וכו').
  5. קריאת דבריו של ביאליק.
  6. מעין סיכום – הצגה בסרט או בתיאור מילולי של מלאכת סופר הסת"ם.

15 מתוך: ח"נ ביאליק, סיפורים, דביר, תל אביב, תשכ"ג, עמ' קפד-קפו.